

12. Хмельовська О. Європейська дерадянiзація: про злочини комуністичних режимів розповідають музеї. URL: <https://tyzhden.ua/News/73754>

REFERENSES

1. K. Bahanov Innovative systems, technologies and models of teaching history at school. Zaporizhzhia: Prosvita, 2004. 328 p.
2. Bahanov KO Teaching history at school: innovative aspects. Educ. edition. X.: View. the "Basis" group, 2005. 128 p.
3. KK Bahanov, VA Poverty. Life-Creating Projects in Teaching Ukrainian History: A Teacher's Guide. X.: Basis, 2008. 108 p.
4. Brusilovskaya O. SFRY: drama without epilogue. Viche. 2004. №8. P. 60
5. Grinchenko VG The use of the project method with the use of information and communication technologies in the school history course. Proceedings. Series: Historical Sciences. 2015. №22. Pp. 118 - 124.
6. Yermakov IG, Puzikov DO Project vision of a competently directed 12-year high school. Zaporizhzhia, 2005. 112 p.
7. Mokroguz OP Innovative technologies in history lessons. X.: View. the Basics group; Triad +, 2007. 192 p.
8. New Ukrainian School: Teacher Advisor. / Under the head. ed. Bibik NM K.: "Pleiades Publishing House" LLC, 2017. 206 p.
9. Pometun O. Interactive Methods and Learning System. K.: Shk. World, 2007. 112 p.
10. Project of the interactive museum of totalitarianism "Bird". Instagram. 2019. URL: https://www.instagram.com/toma_kost/?hl=en
11. Semkash MS Disintegration of Yugoslavia and its consequences. History and jurisprudence. 2007. №2. P. 6 8.
12. Khmelevskaya O. European deradization: museums tell about crimes of communist regimes. URL: <https://tyzhden.ua/News/73754>

УДК 372.83

Рябовол Лілія,
доктор педагогічних наук, професор,
Центральноукраїнський державний педагогічний
університет імені Володимира Винниченка
м. Кропивницький, Україна

МІСЦЕ ПРАВОЗНАВСТВА У КОНТЕКСТІ ІНТЕГРАЦІЇ / ДЕЙНТЕГРАЦІЇ ЗМІСТУ ШКІЛЬНОЇ СУСПІЛЬСТВОЗНАВЧОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ У ХХ СТОЛІТТІ

У статті встановлено, що процеси інтеграції / дейнтеграції змісту шкільної суспільствознавчої освіти в Україні у ХХ столітті безпосередньо визначали місце правознавства у навчальному плані середньої загально-освітньої школи, у зв'язку з чим, виокремлено відповідні шляхи (вивчення правознавства як самостійного предмета; засвоєння правових знань у контексті вивчення ынтегрованого предмета «Суспільствознавство») та етапи.

Ключові слова: шкільне правознавство, шкільна суспільствознавча освіта, суспільствознавство, інтеграція / дейнтеграція змісту освіти.

Рябовол Л. Т. Место правоведения в контексте интеграции / дейнтеграции содержания школьного обществоведения в Украине в ХХ столетии.

В статье установлено, что процессы интеграции / дейнтеграции школьного обществоведения в Украине в ХХ столетии определяли место правоведения в учебном плане средней общеобразовательной школы, в связи с чем, выделены соответствующие способы (изучение правоведения как самостоятельного предмета; усвоение правовых знаний в контексте изучения интегрированного предмета «Обществоведение») и этапы.

Ключевые слова: школьное правоведение, школьное обществоведение, интеграция / дейнтеграция содержания образования.

Ryabovol L. T. The place of school law in the context of integration / deintegration of the content of school social science in Ukraine in the XX century.

The article found that the processes of integration / deintegration of the content of school social science education in Ukraine in the twentieth century directly determined the place of law in the curriculum of secondary schools, and therefore, identified appropriate ways (study of law as a separate subject; knowledge in the context of the study of the integrated subject «Social Studies») and stages.

Key words: school jurisprudence, school social studies education, social studies, integration / disintegration of educational content.

Постановка проблеми. Значення суспільствознавчої освіти, під якою маємо на увазі безпосередньо суспільствознавчий компонент освітньої галузі «Суспільствознавство», у сучасному світі стрімко зростає. Очевидно, що втілення таких засад державної політики у сфері освіти та принципів освітньої діяльності, як

формування: усвідомленої потреби в дотриманні Конституції та законів України, нетерпимості до їх порушення, поваги до прав і свобод людини, нетерпимості до приниження її честі та гідності, фізичного або психічного насильства, а також до дискримінації за будь-якими ознаками, громадянської культури та культури демократії, культури здорового способу життя, екологічної культури і дбайливого ставлення до довкілля, закріплених у ч. 1 ст. 6 Закону України «Про освіту» [4], не видається можливим без суспільствознавчої освіти й організації ефективного навчання суспільствознавчих предметів.

Важливою є роль суспільствознавчої освіти й у виконанні практично усіх завдань загальної середньої освіти, визначених у ст. 5 Закону України «Про загальну середню освіту», зокрема таких, як: виховання громадянина України; виховання в учнів (вихованців) поваги до Конституції України, державних символів України, прав і свобод людини і громадянина, почуття власної гідності, відповідальності перед законом за свої дії, свідомого ставлення до обов'язків людини і громадянина; реалізація права учнів (вихованців) на вільне формування політичних і світоглядних переконань; виховання шанобливого ставлення до родини, поваги до народних традицій і звичаїв, державної мови, регіональних мов або мов меншин та рідної мови, національних цінностей Українського народу та інших народів і націй [3].

Навіть поверховий аналіз перелічених вище принципів та завдань освіти, у тому числі загальної середньої, засвідчує, що для їх втілення й реалізації суттєвим є внесок шкільного правознавства. Проте, у навчальному плані середньої загальноосвітньої школи відповідним предметам відведене, навіть, не другорядне місце. Кількість годин на вивчення правознавства систематично зменшується й сьогодні вона досягла «рекордного мінімуму». Разом з тим, останнім часом здійснюються спроби інтегрувати певний обсяг правових знань у зміст інших суспільствознавчих предметів, до прикладу, – курсу «Громадянська освіта». Слід зазначити, що інтеграція та, навпаки, деінтеграція змісту шкільної суспільствознавчої освіти змінювали одне одного у процесі її розвитку упродовж усього ХХ століття, відтак, доцільність вивчення відповідного досвіду не викликає сумнівів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика, окреслена темою статті, була предметом дослідження фахівців з історії педагогіки та методики навчання суспільствознавчих предметів, зокрема правознавства. Її вивчали В. Арешонков, Н. Гупан, О. Дятлова, Л. Рябовол, І. Смагін, О. Пометун та ін. Однак, у зв'язку зі своєю актуальністю вона продовжує викликати науковий інтерес. Цим і зумовлена тема й мета нашої статті.

Мета статті – дослідити сутність процесів інтеграції / деінтеграції змісту шкільної суспільствознавчої освіти упродовж ХХ століття й визначити відповідне місце правознавства (правознавчих предметів, правознавчого навчального матеріалу) як невід'ємного складника суспільствознавчої освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Складниками шкільної суспільствознавчої освіти у визначений вище період були такі, як: політичний, філософський, правовий, політико-економічний, етичний, обсяг та зміст яких змінювався у контексті розвитку радянської шкільної суспільствознавчої освіти. Щодо її періодизації з точки зору «лінійного» підходу, беззаперечними, вважає І. Смагін, є пропозиції вчених Л. Іванової та Л. Боголюбова, які виокремили такі відповідні етапи:

- 1) 20-і – 30-і роки – кінець 50-х років ХХ століття – експериментування із суспільствознавчими предметами, поява окремих історичних і неісторичних суспільствознавчих предметів;
- 2) кінець 50-х – середина 60-х років ХХ століття – повернення у середню школу дореволюційних предметів «Логіка» та «Психологія», вдосконалення курсу «Конституція СРСР», формування предмета «Основи політичних знань» і трансформація його в новий інтегрований курс «Суспільствознавство»;
- 3) середина 60-х – середина 80-х років ХХ століття – впровадження нового суспільствознавчого предмета «Основи Радянської держави і права»;
- 4) середина 80-х – початок 90-х років ХХ століття – реформування курсу суспільствознавства, а саме: уведення предмета «Етика і психологія сімейного життя», розробка інтегрованого предмета «Людина і суспільство» [7, с. 29].

Розробляючи авторську періодизацію шкільної суспільствознавчої освіти упродовж ХХ століття, В. Арешонков виходив з розвитку її змісту з урахуванням пріоритетних підходів до його конструювання. На цій підставі вчений виокремив такі відповідні етапи:

1) початок ХХ століття (1901-1920-й рр.) – формування змісту окремих суспільствознавчих предметів на засадах традиційного для радянської школи знанневого підходу, а також підходів, які лише зароджувалися – діяльнісного і культурологічного, у зв'язку з переходом від парадигми «школи навчання» до «вільного навчання» та «школи праці»;

2) 20-50-ті роки ХХ століття – інтеграція і деінтеграція змісту суспільствознавчих предметів в умовах поступового формування радянської моделі освіти. У свою чергу, цей етап згаданий вчений поділяє на два підетапи:

- 20-ті – перша половина 30-х років ХХ століття – створення і розвиток змісту інтегрованого предмета суспільствознавства в умовах панування парадигми «школи праці» і діяльнісного підходу до формування змісту освіти;

- друга половина 30-х – кінець 50-х років ХХ століття – деінтеграція змісту шкільної

суспільствознавчої освіти, оновлення змісту дорадянських гімназійних предметів «Логіка» і «Психологія» і формування змісту предмета «Конституція СРСР та УРСР» в умовах повернення до парадигми «школи навчання» і знанневого підходу;

3) початок 60-х – перша половина 80-х років ХХ століття – розвиток змісту шкільної суспільствознавчої освіти в інтегрованому предметі «Суспільствознавство» і нових суспільствознавчих предметах. В його рамках також виділено два підетапи:

- початок 60-х років ХХ століття – 1975 рік – формування і розвиток змісту інтегрованого предмета «Суспільствознавство» в умовах функціонування парадигм «модернізованої школи праці» і «модернізованої школи навчання»;

- 1975-1986 роки – формування змісту нових предметів правового, етико-морального, економічного напрямів;

4) 1987-2000 роки – кардинальне оновлення змісту шкільної суспільствознавчої освіти на засадах її гуманізації та гуманітаризації [1, с. 78-79].

Слід зазначити, що підґрунтя, змістову основу шкільної суспільствознавчої освіти заклало саме правознавство, а з часом стало її невід'ємним складником і розвивалася / змінювалося у контексті становлення першої. Як зазначає І. Смагін [8, с. 64], поява і становлення шкільного курсу суспільствознавства хронологічно пов'язується з кінцем 50-х – початком 60-х років ХХ століття. У цей час, вказує вчений, у Радянському Союзі відбувалися значні зміни у внутрішньо політичному житті, які суттєво вплинули на реформування змісту шкільної освіти. Оскільки навчальний предмет «Історія СРСР» не забезпечував повну й ефективну реалізацію завдань з формування комуністичного світогляду молоді, на найвищому державному рівні було вирішено посилити інші складові шкільної суспільствознавчої освіти і розпочали наразі з удосконалення (у цьому напрямі) предмета «Конституція СРСР». Для більш ефективного формування в учнів правосвідомості, його зміст було доповнено деякими відомостями з цивільного, трудового, колгоспного, сімейного і кримінального права і, у такий спосіб, було сформовано змістовий стрижень шкільної правової освіти.

Посилаючись на Л. Бущика, І. Смагін продовжує, що у 1961/62 навчальному році в старших класах середніх шкіл було запроваджено курс «Основи політичних знань». Це «рішення обґрунтовувалось необхідністю допомагати молоді правильно розуміти суспільні явища, перетворювати принципи комуністичної моралі в особисті глибокі переконання, прищеплювати нетерпимість до проявів буржуазної ідеології, забезпечувати повагу до праці, вміння бачити глибокий історичний зміст у своїй повсякденній діяльності», виховувати у молоді непорушні переконання щодо остаточної перемоги комунізму. Прийняття у 1961 році нової Програми КПРС викликало необхідність відобразити її установки і принципи у шкільному суспільствознавстві, у зв'язку з чим, предмет «Основи політичних знань» було трансформовано у «Суспільствознавство», зміст і структуру якого «підігнали» під логіку і зміст нової партійної програми [8, с. 64].

Структура курсу «Суспільствознавство» стала яскравим прикладом інтеграції змісту освіти. За визначенням О. Дятлової, інтеграція змісту освіти – це об'єднання певних елементів змісту на основі науково обґрунтованих підходів з метою утворення у свідомості учнів системи знань і уявлень про людину і суспільство як основу цілісного світогляду. Щодо радянської суспільствознавчої освіти, відповідні прояви вчена вбачає у тому, що здійснювалися спроби групування й об'єднання суспільствознавчого матеріалу на міжпредметній основі навколо певних загальних ідей, а також розробки відповідних програм і засобів навчання. Як новоутворена система знань про суспільство, суспільствознавство формувалося шляхом визначення внутрішніх синтезуючих ліній і групування матеріалу навколо них через встановлення міжпредметних зв'язків, що стало спробою сформувати у свідомості учнів цілісну картину суспільного життя шляхом інтеграції елементів змісту всіх наук про суспільство та активної самостійної навчальної трудової діяльності учнів. Конструювання змісту суспільствознавства, відповідно до цілей радянської освіти, продовжує дослідниця, ґрунтувалося на таких дидактичних принципах, як: класова та ідеологічна спрямованість навчання, політехнічно-трудова характеристика, широке використання краєзнавчого матеріалу, об'єднання фактів суспільного життя, локалізованих у часі й просторі навколо елементів теоретичного матеріалу з різних наук про суспільство, концентричне структурування навчальних курсів, перевага матеріалу про сучасне життя суспільства над історичним. Побудова комплексних навчальних тем відбувалась на основі горизонтального інтегрування соціогуманітарних знань, що здійснювалось такими шляхами, як: концентрація навчального матеріалу навколо стрижневої ідеї, події; кореляція; випадкове об'єднання. Водночас суспільствознавство і саме поставало як центр, навколо якого інтегрувалися інші предметні знання, при цьому, забезпечувалася ідеологічна спрямованість усього матеріалу [2, с. 8-9].

Для визначення місця правознавства у контексті процесів інтеграції / деінтеграції шкільної суспільствознавчої освіти у ХХ столітті ми провели дослідження, результати якого загалом висвітлювали у наших попередніх працях – [5; 6, с. 81-86]. Встановлено, що засвоєння правових знань певного обсягу і змісту реалізувалося такими двома шляхами: 1) навчання правознавства (по суті, правознавства) в межах традиційної предметної системи як самостійного предмета; 2) на засадах інтегративного підходу в освіті шляхом засвоєння правових знань у контексті вивчення комплексного предмета «Суспільствознавство». Обрання конкретного

шляху наразі залежало передусім від ступеня важливості завдань, вирішення яких держава покладала на шкільне правознавство – більш ідеологічно важливе завдання мало виконуватися окремим предметом, менш важливе – у складі суспільствознавства. Залежно від конкретного шляху, визначено такі відповідні етапи реалізації змісту шкільного правознавства:

1) 1924-1936 роки ХХ століття – ознайомлення учнів із змістом першої Радянської Конституції 1924 року та Конституції УРСР 1929 року й загальними відомостями про державний устрій у процесі вивчення інтегрованого курсу;

2) 1937-1960 роки ХХ століття – вивчення предмету «Конституція СРСР» у 7-х класах в обсязі 78 годин на рік. На виконання постанови ЦК КПРС «Про курс Конституції СРСР у середніх загальноосвітніх школах» від 05 березня 1958 року, в якій зазначалося, що з метою покращення комуністичного виховання та підготовки до активної участі в суспільно-політичному житті країни, учням слід надавати відомості з основних галузей чинного законодавства, була розроблена відповідна навчальна програма курсу, яка охоплювала питання теорії держави і права, Конституції СРСР та УРСР, галузевого законодавства (трудового, сімейного, цивільного, адміністративного, кримінального), наразі розширення змісту відбувалося не з метою задоволення потреби особи у правовій освіті, а з ідеологічних міркувань, у такий спосіб держава організувала доведення до населення своєї волі, наприклад, для обґрунтування домінуючої ролі колгоспно-кооперативної форми власності у сільському господарстві в програму були введені питання з колгоспного права. У цей період також уведено інтегрований курс «Основи політичних знань», а у 1958/59 навчальному році – факультативний курс «Основні питання радянського права» обсягом 17 навчальних годин для учнів 10-х класів;

3) 1961-1974 роки ХХ століття – організація засвоєння правових знань у контексті інтегрованого курсу «Суспільствознавство», програма якого охоплювала питання, що раніше вивчалися в курсі «Конституція СРСР» (політична організація, державний устрій СРСР, основні права та обов'язки радянських громадян, деякі положення трудового, колгоспного та інших галузей права); у 1968 році введення у навчальний план середньої школи факультативного курсу «Основи радянського законодавства» в обсязі 70 годин для 9-10-х класів;

4) 1975-1990 роки ХХ століття – деінтеграції монопредмета «Суспільствознавство» та упровадження в навчальний план таких курсів, як: «Основи Радянської держави і права», «Психологія», «Основи економічних знань», «Суспільствознавство» (як окремий курс для учнів старших класів. Курс «Основи радянської держави і права» мав на меті формування громадянської відповідальності й особистої переконаності в необхідності суворого дотримання моральних і правових норм та непримиренної боротьби з антисуспільними проявами. Зміст курсу включав такі блоки питань: держава і право, взаємозв'язок права і моралі; радянське право та законодавство (за галузевим принципом); законність і правопорядок. Питання останнього блоку були виокремлені вперше, що свідчило про особливе значення, яке держава надавала правопорядку як результату законності та безпосередньо соціалістичної законності як режиму точного виконання законодавства, сукупності вимог, що забезпечують порядок у державі.

Висновки. Таким чином, процеси інтеграції / деінтеграції шкільної суспільствознавчої освіти у ХХ столітті безпосередньо відбивалися на шкільній правовій освіті й визначали місце шкільного правознавства у навчальному плані середньої загальноосвітньої школи. У зв'язку з цим, можна виокремити такі відповідні шляхи й етапи: 1) вивчення правознавства як самостійного предмета – 1937-1960 роки (вивчення предмету «Конституція СРСР та УРСР»), 1975-1990 роки (вивчення предмету «Основи Радянської держави і права»); 2) засвоєння правових знань у контексті вивчення комплексного предмета «Суспільствознавство» – 1924-1936 роки та 1961-1974 роки (ознайомлення учнів із змістом Конституцій та основами державного устрою у межах інтегрованого (монопредмета) «Суспільствознавство».

ЛІТЕРАТУРА

1. Арешонков В. Ю. Розвиток змісту шкільної суспільствознавчої освіти в Україні у ХХ столітті: дис. ... доктора пед. наук : 13.00.02 / Інститут педагогіки НАПН. Київ, 2015. 509 с.
2. Дятлова О. М. Інтегративний підхід до навчання суспільствознавства в загальноосвітніх школах України (20-ті – 30-ті роки ХХ століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02. Київ, 2008. 16 с.
3. Про загальну освіту: Закон України в ред. від 09.08.2019 р. № 2745-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/651-14> (дата звернення: 22.02.2020)
4. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 20.02.2020)
5. Рябовол Л. Т. Розвиток та становлення шкільної правової освіти в Україні (ХХ – початок ХХІ століття). *Вісник Луганського Національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Педагогічні науки.* 2011. Вип. 20 (231), Ч. IV. С. 45–54.
6. Рябовол Л. Т. Система навчання правознавства учнів основної і старшої школи : дис. ... докт. пед. наук : 13.00.02. Інститут педагогіки НАПН. Київ, 2015. 600 с.
7. Смагін І. І. Підручник із суспільствознавства в українській школі 1920-1990 рр. : проблеми створення і функціонування : монографія. – Житомир : Полісся, 2010. 411 с.

8. Смагін І.І. Причини розробки та основні етапи становлення шкільного навчального предмета «Суспільствознавство» на початку 60-х років ХХ ст. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Серія: Педагогічні науки.* 2008. Вип. 41. С. 64–68.

REFERENCES

1. Areshonkov V. Y. Development of the content of school social science education in Ukraine in the twentieth century: diss. ... Doctor ped. Sciences: 13.00.02 / Institute of Pedagogy of the National Academy of Pedagogical Sciences. Kyiv, 2015. 509 p.
2. Dyatlova O.M. An Integrative Approach to Social Studies Teaching in Secondary Schools of Ukraine (20's - 30's of XX Century): author's abstract. diss. ... Cand. ped. Sciences: 13.00.02. Kyiv, 2008. 16 p.
3. On General Education: Law of Ukraine in Ed. dated 09.08.2019 № 2745-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/651-14> (accessed: 02/22/2020)
4. On education: Law of Ukraine dated 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (accessed: 02/20/2020)
5. Ryabovol L.T. The development and formation of school legal education in Ukraine (XX - beginning of XXI century). Bulletin of Lugansk National Taras Shevchenko University. Series: Pedagogical Sciences. 2011. Iss. 20 (231), C. IV. Pp. 45–54.
6. Ryabovol L.T. The system of teaching the jurisprudence of primary and high school students: diss. ... doc. ped. Sciences: 13.00.02. Institute of Pedagogy NAPS. Kyiv, 2015. 600 p.
7. Smagin I.I. Textbook of Social Studies in the Ukrainian School 1920-1990: Problems of Creation and Functioning: A Monograph. - Zhytomyr: Polesie, 2010. 411 p.
8. Smagin I.I. The reasons for the development and main stages of the formation of school subject "Social Studies" in the early 60's of the twentieth century. Bulletin of Zhytomyr Ivan Franko State University. Series: Pedagogical Sciences. 2008. Iss. 41. S. 64–68.

УДК 371.315.5

Маринченко Ганна,

к.і.н., ст. викладач

Миколаївський національний університет
імені В.О. Сухомлинського
м. Миколаїв, Україна

ТЕХНОЛОГІЇ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ У РОЗВИТКУ МОВЛЕНСЬОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ ІСТОРІЇ

Розкрито зміст та навчальні можливості окремих прийомів технології критичного мислення щодо розвитку мовленнєвої компетентності. Продемонстровано основні структурні елементи кожного означеного прийому. Запропоновано варіанти їх використання у курсах фундаментального циклу під час підготовки майбутніх вчителів історії.

Ключові слова: педагогічні технології, методи навчання, уроки історії, «Сенкан», «Діаманта», «РАФТ»

Маринченко А.Н. Технологии критического мышления в развитии речевой компетентности будущих учителей истории.

Раскрыто содержание и учебные возможности отдельных приемов технологии критического мышления по развитию речевой компетентности. Продемонстрированы основные структурные элементы каждого указанного приема. Предложены варианты их использования в курсах фундаментального цикла при подготовке будущих учителей истории.

Ключевые слова: педагогические технологии, методы обучения, уроки истории, «Сенкан», «Бриллиант», «РАФТ».

Marinchenko A.N. Critical thinking technologies in the development of speech competence of future history teachers.

The content and educational opportunities of certain techniques of critical thinking technology for the development of speech competence are revealed. The main structural elements of each of these techniques are demonstrated. Variants of their use in courses of the fundamental cycle in the preparation of future history teachers are proposed.

Key words: educational technology, teaching methods, the lessons of history, "Sincan", "Diamond", "the RAFT»

Швидкий розвиток суспільства вимагає змін методів і прийомів навчання майбутнього покоління. На сьогоднішній день в Україні для випускників задекларовано наступні наскрізні вміння: читання з розумінням, вміння висловлювати власну думку усно і письмово, критичне та системне мислення, здатність